

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ՇԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՈՒԺԵՂԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ (1970-1980-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Լիբանանյան կրոնական համայնքերի շարքում իր յուրահատուկ տեղն ունի շիա համայնքը¹: 1970-ականների սկզբին, թեև, շիաները կազմում էին Լիբանանի ուղջ բնակչության 28%-ը (մոտ 1 մլն. մարդ)² և, փաստորեն, այսպես ամենախոշոր կրոնական համայնքն էին, նրանք, այնուամենայնիվ, շարունակում էին մնալ համեմատաբար ամենաչքանցվածք: Շիաների մոտ 60%-ը բնակվում էր հարավային Լիբանանում, 25%-ը՝ Բեքաայի հովտում և 10%-ը՝ լեռնային Լիբանանում³:

1970-ականների սկզբին մեծ թվով շիաներ հարավային Լիբանանում Իսրայելի իրականացրած բազմաթիվ հարձակումների արդյունքում⁴, զրկվելով իրենց բնակարաններից, ստիպված էին հաստատվել Բեյրութում: Շիաները Բեյրութում էժան աշխատում էին և զբաղված էին հիմնականում շինարարական աշխատանքներում: Շիական ետնախորշերը Բեյրութի մի քանի թաղամասերում «չքափորության գոտիներ» էին:

Մինչև 1970-ական թվականները, շիաները ղեկավարվում էին մի քանի ավանդական ընտանիքների կողմից, սակայն 1960-ականների վերջին երիտասարդ շիա քարոզիչ իմամ Մուսա Լու-Մադդը սկսեց իր շուրջը համախմբել շիա երիտասարդությանն ու մի շարք առաջնությունների: Նա համոզեց էր գալիս սոցիալական բարեփոխումների իրականացման ծրագրով, ինչը պետք է նպաստեր շիա բնակչության սոցիալական իրավիճակի բարելավմանը:

1970-ականների սկզբից շիաները միանգամայն արդարացիորեն պահանջում էին առավել լայն քաղաքական ներկայացուցչություն Լիբանանի կառավարման մարմիններում: Պատմականորեն Լիբանանում շիաներով բնակեցված շրջանները տնտեսապես ամենաթույլ զարգացածն էին: Շիաների առաջնային նպատակներից էր բոլոր միջոցներով նպաստել շիական գյուղական համայնքներին կառավարության կողմից տրամադրվող յլրամական հատկացումների զգալի ավելացմանը⁵:

Մուսա Լու-Մադդը զգալի աջակցություն էր ստանում 1974թ. շիական համայնքում կազմավորված «Կեղեքվածների շարժում» («Հարաքաթ ալ-

մահրումին») կազմակերպությունից⁶, որի հիմքի վրա 1975թ. զարմանը ձևավորվեցին կիսառազմական ջոկատներ՝ «Լիբանանյան դիմադրության գումարտակներ» («Աֆուաջ ալ-մուկաուամա ալ-լուբնանիյա»), որոնք, հետագայում ընդլայնվելով, անվանվեցին «Ամալ»⁷ («Հույս»)։ Վերջինս շատ կարճ ժամանակաշրջանում դարձավ շիա համայնքի նոր քաղաքականության ձևավորողն ու իրականացնողը։ «Ամալում» ընդգրկվեցին Բեյրութի արվարձաններում ապրող մեծ թվով կրթված, երիտասարդ շիաներ, որոնք պայքարում էին Լիբանանում շիաների ընդհանուր վիճակի բարելավման համար։ «Ամալի» նախաձեռնությամբ Լիբանանի հարավային շրջաններում ձևավորվեցին նաև մի քանի շիական ռազմականացված ճամբարներ⁸։

«Ամալը» դրամական զգալի միջոցներ էր ստանում Սիրիայից և լիբանանյան շիաների մեծաքանակ սփյուռքից, որը հաստատվել էր Աֆրիկայի ֆրանսալեզու արաբական երկրներում։ Արտերկրի շիաների զգալի դրամական փոխանցումները նպաստում էին արևմտյան Բեյրութում շիաների կողմից իրականացվող մեծ թափի հասնող շինարարության իրագործմանը, ինչպես նաև մի շարք բացառապես շիական կապիտալ ունեցող բանկերի կազմավորմանը⁹։

Լիբանանյան շիաների քաղաքական կազմակերպվածությունը դրսևորվեց դեռևս 1969թ. Շիական բարձրագույն խորհրդի ձևավորմամբ, որի նախագահ ընտրվեց իմամ Մուսա աւ-Սադդը¹⁰։ Լիբանանի սուննի¹¹ ղեկավարները սկզբնական շրջանում վրդովված էին վերոնշյալ հանգամանքով։ Նորաստեղծ Շիական խորհուրդը գործում էր անջատ և ինքնուրույն էր արդեն իսկ գոյություն ունեցող Մահմեդական բարձրագույն խորհրդից, որում գերիշխող դիրքեր ունեին լիբանանյան սուննիները։ Շիական խորհրդում ներկայացված էին ինչպես շիաներ, այնպես էլ՝ սուննիներ ու դրուզներ¹²։

Ստանձնելով Շիական բարձրագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնը՝ աւ-Սադդը ցուցաբերեց լիբանանյան սուննիների և դրուզների հետ համագործակցելու այնպիսի պատրաստակամություն, որ շատ շուտով վերջիններիս դժգոհությունը՝ կապված խորհրդի ձևավորման հետ, մոռացության տրվեց։

Շիական բարձրագույն խորհրդի ձևավորումից որոշ ժամանակ անց լիբանանյան կառավարության որոշմամբ ձևավորվեց նաև Լիբանանի Հարավի խորհուրդը (Մաջլիս ալ-անուր), որը գլխավորեց ազդեցիկ շիա ղեկավար Քամիլ ալ-Ասադը¹³։ Խորհրդին տրամադրվեց 30 մլն լիբ. լիրա, որը պետք է ներդրվեր հարավային Լիբանանի հետամնաց շրջանների զարգացման ծրագրերում¹⁴։ Սակայն վերոնշյալ խորհուրդը կարճ ժամանակ անց վերածվեց կոռուպացված մի մարմնի, որի գործունեությունը որևէ կերպ չէր նպաստում երկրի հարավի զարգացման ծրագրերի իրականացմանը։

1970-ականների սկզբին Մոսսա աս-Սադդը Բեյրութում շիաների մասնակցությամբ կազմակերպեց մի քանի գործադուլներ: Աս-Սադդը լիբանանյան իշխանություններից պահանջում էր պաշտպանել հարավային Լիբանանի շիական բնակավայրերը, որոնք խորայնյան հարձակումների հիմնական տուժողներն էին և դիմել պատասխան ռազմական գործողությունների¹⁵: Սակայն Մոսսա աս-Սադդի պահանջներին լիբանանյան իշխանությունները որևէ կերպ չարձագանքեցին: Լիբանանն այդ փուլում իրոք պատրաստ չէր Իսրայելի հետ լայնածավալ հակամարտությանը: Սկսվել էր լիբանանյան բանակի կազմալուծման գործընթացը:

1974թ. մարտի 17-ին իմամ Մուսսա աս-Սադդը Բաալբեքում կազմակերպեց ցույց, որին մասնակցեցին մոտ 75.000 շիաներ: Այստեղ աս-Սադդը կոչ արեց բոլոր շիաներին համախմբվել և անհրաժեշտության դեպքում նույնիսկ զինված պայքար մղել շիաների իրավունքների և նրանց սոցիալական պայմանների բարելավման համար: Իր ելույթում շիաների առաջնությունը նշեց. «Լիբանանի հարավում բնակվող շիաները պետք է համախմբվեն և պաշտպանեն իրենց գյուղերն ու տներն խորայնյան պարբերական հարձակումներից: Եթե լիբանանյան իշխանություններն անկարող են պաշտպանել հարավային Լիբանանն ու նրա բնակչությանը, ապա այդ գործը կստանձնեն շիաները»¹⁶: Այդ նպատակով Բեյրութում և Տիրում (Մուր) աս-Սադդի օժանդակությամբ կազմավորվեցին շիական զինված ջոկատներ, սրունք պետք է մասնակցեին հարավային Լիբանանի պաշտպանությանը: Իմամ աս-Սադդը երդվեց նաեւ պայքարել Լիբանանում բոլոր սոցիալական անհավասարությունների դեմ և աջակցել լիբանոնյան մահմեդականների իրավունքների պաշտպանությանը: Նա կոչ արեց իր համախոհներին բոլոր միջոցներով պայքարել և նպաստել երկրում տիրող կաշառակերության, կոռուպցիայի և մեծաշնորհների վերացմանը, ինչպես նաև մեղադրեց լիբանանյան իշխանություններին երկրում տիրող ճգնաժամային իրավիճակի հանդեպ անտարբերության մեջ¹⁷:

Ստեղծված իրավիճակում շիական բնակավայրերի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործում Մոսսա աս-Սադդին իրենց աջակցությունը հայտնեցին Իսրայելի հարձակումներին դիմակայող լիբանանյան ձախ ուժերն¹⁸ ու պաղեստինյան զինվորական խմբավորումները: Սա արդեն նշանակում էր համագործակցության հաստատում լիբանանյան ձախերի, պաղեստինցիների և շիաների միջև:

1970-ականների առաջին կեսին Լիբանանն ապրում էր ներքաղաքական լուրջ ճգնաժամ, որի արդյունքում 1975թ. ապրիլին երկրում բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ: Այն տևեց մոտ 15 տարի՝ պատճառելով մարդկային և նյութական զգալի վնասներ: Արդեն 1976թ. Լիբանանում զինված հակամարտության արդյունքում տարբեր տվյալներով գոհվել

էին 44.000-46.000, իսկ վիրավորվել շուրջ 180.000 մարդ՝ այդ թվում զգալի թվով շիաները¹⁷:

1975-1976թթ. ընթացքում լիբանանյան աջերը²⁰ մի քանի անգամ հարձակվեցին արևելյան Բեյրութի շիական թաղամասերի վրա: Մասնավորապես, 1975թ. վերջին լիբանանյան աջ ուժերի զինված խմբավորումները հարձակում իրականացրեցին Հարաթ ալ-Ջասսարինա շիական թաղամասում, 1976թ. հունվարին մմանատիպ հարձակում տեղի ունեցավ Մասլուխ ե Կարանտինա շիական չքավոր թաղամասերում, իսկ 1976թ. օգոստոսին աջերի զինված ուժերը մտան շիական Նաբաու արվարձանը²¹: Արդյունքում հազարավոր շիա բնակիչներ ստիպված եղան լքել իրենց բնակարանները:

1978թ. մարտի 15-ին «Լիտանի» գործողության շրջանակներում Իսրայելյն ներխուժեց հարավային Լիբանան և գրավեց մինչև Լիտանի գետն ընկած շրջանը՝ երկրի ողջ տարածքի 10%-ը²²: Արդյունքում տարբեր տվյալներով կային 1.500-2.000 սպանվածներ²³: Իսրայելյն հաջողվեց նպաստել հարավային Լիբանանի շիաների և պաղեստինյան զինված խմբավորումների միջև որոշակի հակասությունների առաջացմանը: Պատահական չէր, որ շիաները, որոնք այդ ներխուժման հետևանքով ստիպված էին լքել հարավային Լիբանանը²⁴, ստեղծված իրավիճակի համար մեղադրում էին պաղեստինցիներին, որոնք իրենց գործողություններով Իսրայելյն դրդում էին պատասխան քայլեր ձեռնարկել հարավային Լիբանանի դեմ: Այս պայմաններում նույնիսկ համագործակցության որոշակի եզրեր ի հայտ եկան լիբանանյան բանակի նախկին մայոր Սաադ Հադդադի ղեկավարած «Հարավային Լիբանանի բանակի»²⁵ և լիբանանյան շիաների միջև: Շիաների և Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) միջև հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին 1980թ. սեպտեմբերին իրաք-իրանյան պատերազմի բռնկումից հետո, երբ ՊԱԿ-ի ղեկավար Յասիր Արաֆաթը հրաժարվեց այդ պատերազմում աջակցություն ցույց տալ իրանցիներին և գրավեց չեզոք դիրք²⁶: Հակասությունները ՊԱԿ-ի և շիաների միջև այնքան սրվեցին, որ 1980-1981թթ. ընթացքում Բեյրութի արվարձաններում և հարավային Լիբանանում մի քանի զինված բախումներ տեղի ունեցան պաղեստինյան զինված խմբավորումների և շիական ջոկատների միջև²⁷:

1982թ. հունիսի 6-ին Իսրայելյն կրկին ներխուժեց Լիբանան այս անգամ «Խաղաղություն Գալիլեային» ռազմական գործողության շրջանակներում: Հակառակ գոյություն ունեցող որոշ հակասությունների՝ լիբանանյան շիաները, ծախ ուժերը և ՊԱԿ-ը կրկին համախմբվեցին Իսրայելի դեմ պայքարում²⁸:

1982թ. հոկտեմբերին Լիբանանի նորանշանակ նախագահ Ամին Ժմայելի²⁹ հրամանով լիբանանյան բանակի մի քանի զորամիավորումներ մտան արևմտյան Բեյրութի Վազաի շիական արվարձանը և սկսե-

ցին քանոյել շիաների խորհիւթները: Արդյունքում շուրջ 5.000 շիաներ մնացին անօթևան”:

1983թ. հուլիսին արևմտյան Բեյրութի շիա փախստականներով բնակեցված թաղամասերից մեկում առաջին րօրջ զինված բախումները տեւիլի ունեցան «Ամալի» զինված ջոկատների և լիբանանյան բանակի զորամիավորումների միջև: Բանակային զորամիավորումները փորձում էին տեւիլ դպրոցի տարածքը «մաքել» շիա փախստականներից, որոնք երկու օր «Ամալի» զինված ջոկատների աջակցությամբ դիմադրություն էին ցույց տալիս: Բախումներն «Ամալի» և բանակային զորամիավորումների միջև վերսկսվեցին օգոստոսի վերջին և որոշ ընդհատումներով տևեցին մինչև սեպտեմբերի 25-ը³¹, երբ լիբանանյան հակամարտության մեջ ներքաշված բոլոր կողմերը համաձայնեցին զինադադար կնքել: Այս ընթացքում շիական համայնքի ներսում ավելանում էին ճնշումներն ու դժգոհություններն «Ամալի» դեկավարության հանդեպ, որը համաձայնել էր համագործակցել լիբանանյան իշխանությունների հետ և կնքել զիւսնդադար:

1978թ. Մուսա աս-Սադրի խորհրդավոր անհետացումից հետո³² «Ամալի» ղեկավարությունը ժամանակավորապես ստանձնեց Հուսեյն ալ-Հուսեյնին, իսկ 1980թ. «Ամալի» ղեկավար ընտրվեց Նաբիի Բերրին՝ երիտասարդ, աշխարհիկ հայացքներով աչքի ընկնող իրավաբան: Բերրին, սակայն, չուներ այնպիսի խարիզմատիկ ազդեցություն, ինչպես աս-Սադրը, իսկ նրա «չափավոր» քաղաքական ուղեգիծը քննադատության էին ենթարկում ինչպես «Ամալը», այնպես էլ ողջ շիա համայնքի ծայրահեղական շրջանակները³³: Այս նշանակումը շրջադարձային էր կազմակերպության քաղաքական գործունեության փոփոխության տեսանկյունից: Կազմավորվելով որպես ընդդիմություն գործող իշխանությանը՝ «Ամալը», որոշ ժամանակ անց վերածվեց քաղաքական ուժի, որ պատրաստ էր համագործակցել իշխանության հետ:

«Ամալի» այս քաղաքականությունը նպաստեց շարժման հեղինակության անկմանը շիա բնակչության այն շրջանում, որը պահանջում էր ծայրահեղ միջոցառումների իրականացում Լիբանանից իսրայելյան զորքերի դուրս բերման ուղղությամբ:

Շիա համայնքում տարածայնությունների առկայության պայմաններում 1982թ. ամռանն «Ամալի» հրամանատարական խորհրդի անդամ Հուսեյն Մուսաուին լքեց շարժումը՝ ձևավորելով իր զինված խմբավորումը, որ անվանվեց «Իսլամական Ամալ»³⁴: Մուսաուիի համախոհների թիվը սահմանափակ էր, սակայն այն աջակցություն էր ստանում Իրանից³⁵, որտեղից «Իսլամական հեղափոխության պաշտպանության էլիտար ստորաբաժանումների» 3.000 մարտիկներ Սիրիայի տարածքով անցել էին Լիբանան և ակտիվ օժանդակություն էին ցույց տալիս Մուսաուին³⁶:

1982թ. ամռանը Բեքասայի հովտում կազմավորվեց մեկ այլ ծայրահեղական շիակաճ շարժում ևս, որ նույնպես խիստ քննադատության էր ենթարկում «Ամալի» ղեկավարի «չափավոր» քաղաքականությունը: Այս շարժումն անվանվեց «Հիզբալլահ» («Ալլահի կուսակցություն»), որ գլխավորեց խարիզմատիկ շիա ղեկավար շեյխ Մուհամմադ Հուսեյն Ֆադլալահը³⁷: «Հիզբալլահի» մեջ ներգրավվեցին ինչպես «Ամալի» առավել ծայրահեղական թևը՝ Հուսեյն Մուսաուայի գլխավորությամբ, այնպես էլ տարբեր շիական կրոնական և ռազմական միավորումների որոշ անդամներ, որոնք սերտ կապեր ունեին Իրանի ղեկավարության հետ³⁸:

1983թ. ապրիլին շիական ծայրահեղականները Լիբանանում պայքարում կազմակերպեցին ԱՄՆ դեսպանատան մոտ, իսկ 1983թ. հոկտեմբերի 23-ին միաժամանակ պայքարումներ տեղի ունեցան նաև Լիբանանում տեղակայված միջազգային խաղաղապահ ուժերի³⁹ ամերիկյան և ֆրանսիական զորամիավորումների զորանոցներում⁴⁰: Պայքարումի հետևանքով զոհվեց տարբեր տվյալներով 50-56 ֆրանսիացի և 239-241 ամերիկացի զինծառայող⁴¹: Պայքարումների կազմակերպման պատասխանատվությունն իր վրա վերցրեց մինչ այդ անհայտ «Իսլամական Ջիհադ» խմբավորումը, սակայն որոշ ժամանակ անց մամուլից հայտնի դարձավ, որ պայքարումները կազմակերպել էին Հուսեյն Մուսաուան և Մուհամմադ Հուսեյն Ֆադլալահը⁴²:

1983թ. հոկտեմբերի 10-ին Իսրայելի զինված ուժերը Նաբաթիայում հարձակման ենթարկեցին Աշուրայի⁴³ հիշատակության սգո արարողությանը մասնակցող շիաների բազմամարդ թափորը, որին հաջորդած զարգացումների և շիական համայնքում անհանդուրժարկան տրամադրությունների մեծացման արդյունքում 1985թ. մարտին շիա ազդեցիկ ղեկավարներից մուֆթի Մուհամմադ Մահդի Շամս ադ-Դինը «պաշտպանական ջիհադ» (ալ-Ջիհադ ալ-դիֆսի) հայտարարեց Իսրայելի դեմ⁴⁴:

Մինչ այդ, 1984թ. փետրվարի սկզբին, Լիբանանում կրկին բախումներ բռնկվեցին շիական ջոկատների և լիբանանյան բանակային զորամիավորումների միջև: Բանակային զորամիավորումները հրետանային հարձակման ենթարկեցին արևմտյան Բեյրութի շիական քաղամասերը: Փետրվարի 4-ին «Ամալի» ղեկավար Նաբիի Բերրին կոչով դիմեց բանակի մահմեդական շարքային զինվորներին, որոնք հիմնականում շիաներ էին և խնդրեց ձեռնպահ մնալ զինված բախումներից մասնակցությունից⁴⁵: Բերրիի կոչից մի քանի ժամ անց շիա և ընդհանրապես մահմեդական զինվորները լքեցին բանակի շարքերը: Արդյունքում փետրվարի 6-ի առավոտյան բանակային զորամիավորումները պարտություն կրեցին⁴⁶:

Ստեղծված դժվարին իրավիճակում, երբ Ամին Ժմայելի վարչախումբը կանգնած էր փլուզման եզրին, 1984թ. փետրվարին ԱՄՆ-ը հայտարարեց, որ պատրաստվում է միջազգային խաղաղապահ ուժերի մեջ

ներգրավված իր գործերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից: Լիբանանի նախագահը փետրվարի 28-ին ժամանեց Դամասկոս և Սիրիայի օգնությամբ փորձեց պահպանել իր իշխանությունը¹⁷: Դամասկոսի անմիջական միջամտությամբ, բանակցությունների արդյունքում, 1984թ. մայիսի 7-ին կազմավորվեց «ազգային միասնության» կառավարություն՝ ազդեցիկ սուննի ղեկավար Ռաշիդ Քարամեի գլխավորությամբ¹⁸: Նաբիհ Բերրին նոր կառավարության կազմում ստանձնեց Լիբանանի հարավի գործերի և վերակառուցման նախարարի նորաստեղծ պաշտոնը և պարտավորվեց օգնել նախագահին երկրում կարգուկանոն հաստատելու գործում¹⁹: Սյա մշանակումից հետո «Ամալ» շարժումն իր գործունեությունը տեղափոխեց հիմնականում քաղաքական դաշտ, իսկ հարավային Լիբանանում իսրայելյան ներկայության դեմ զինված պայքարը գլխավորեց «Հիզբալլահ» շարժումը, որի ակտիվ գործողությունների արդյունքում 1985թ. հունիսին Իսրայելն իր գործերը դուրս բերեց հարավային Լիբանանի տարածքի մեծ մասից՝ բացառությամբ «անվտանգության գոտուց»²⁰:

Լիբանանյան շիաների երկու հիմնական կազմակերպությունների՝ «Ամալի» և «Հիզբալլահի» միջև գոյություն ունեւ մուս անբքին պայքար, որը ներհամայնքային հակասությունների վառ օրինակ էր²¹: Այս պայքարի արդյունքում 1984թ. մի շարք զինված բախումներ տեղի ունեցան «Ամալի» և «Հիզբալլահի» միջև, ինչը բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ և՛ «Ամալի» և՛ «Հիզբալլահը» ցանկանում էին հնարավոր ամբողջական ազդեցություն ունենալ լիբանանյան շիաների շրջանում: Այս հարցում խիստ ակտիվություն էր ցուցաբերում նաև Սիրիան, որը, սակայն, ելնելով իր շահերից, փորձում էր հնարավորինս նպաստել շիական երկու շարժումների միջև հավասարակշռության պահպանմանը: «Հիզբալլահ» նկատմամբ իր ազդեցությունը ցույց տալու նպատակով 1987թ. սիրիական գործերը ներխուժեցին Բեյրութի հարավային արվարձաններում տեղակայված «Հիզբալլահի» ռազմական ճամբարներ, որի արդյունքում զոհվեց 22 մարդ²²: «Հիզբալլահ» և «Ամալ» շիական շարժումների նկատմամբ իր ազդեցության ցուցադրումն այն գլխավոր «խաղաքարտերից» մեկն էր, որ հնարավորություն էր տալիս Սիրիային մեկ անգամ ևս ընդգծել իր կարևոր դերը լիբանանյան հակասությունների բարդ խաղում:

Փաստենք, որ միջշիական լարվածությունը շարունակվեց նաև 1988-1990թթ. ընթացքում, երբ Բեյրութի արվարձաններում և հարավային Լիբանանում կրկին զինված բախումներ տեղի ունեցան «Ամալ» և «Հիզբալլահ» շարժումների միջև: 1990թ. նոյեմբերի 6-ին Սիրիայի ակտիվ միջամտությամբ հաջողվեց կնքել զինադադար, ինչը նպաստեց Լիբանանում ներշիական բախումների դադարեցմանը²³:

1985թ. համիաին հարաբերությունները սրվեցին նաև շիական զինված ջոկատների և պաղեստինյան մարտիկների միջև: Նրանց միջև առկա հակասությունները վերաճեցին զինված բախումների, որը ստացավ «ճամբարների պատերազմ» անվանումը: Շիական զինված ջոկատները ձգտում էին թույլ չտալ տարբեր տվյալներով 2000-2500 պաղեստինյան մարտիկների հնարավոր վերադարձը Լիբանան⁵⁴ և նրանց վերահաստատումը շիական վերահսկողության շրջաններ՝ հատկապես Բեյրութի արվարձաններում և հարավային Լիբանանում գտնվող պաղեստինյան փախստականների ճամբարներ, որտեղ բնակվում էին տարբեր տվյալներով 350.000-400.000 պաղեստինցի փախստականներ: Այդ «պատերազմի» ողջ ընթացքում պաղեստինցիների և շիաների միջև ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր, որոնք սակայն անընդհատ խախտվում էին հակամարտող ուժերի կողմից: 1987թ. սեպտեմբերի 11-ին ստորագրվեց վերջնական համաձայնագիրը, որով հաշտություն կնքվեց հակամարտող կողմերի միջև և հայտարարվեց «ճամբարների պատերազմի» ավարտը, որի ընթացքում սպանվեց 2000-3000 մարդ⁵⁵:

Վերադառնալով շիական ծայրահեղական «Հիզբալլահ» շարժման գործունեությանը՝ նշենք, որ 1985թ. փետրվարի 16-ին հրապարակվեց շարժման «Բաց նամակ» ուղղված Լիբանանի և ողջ աշխարհի կեղեքվածներին⁵⁶: Այս փաստաթղթում շարադրված էին շարժման ծրագիրն ու հիմնական նպատակները.

1. Վերջ դնել իսրայելյան և ընդհանրապես օտարերկրյա զավթիչների ցանկացած ներկայությանը Լիբանանում;

2. Պատասխանատվության ենթարկել Լիբանանյան փաղանգներ կոսակցության ղեկավարներին՝ Լիբանանում մահմեդականների և քրիստոնյաների դեմ իրականացված հանցագործությունների համար;

3. Բնակչությանը կոչ անել Լիբանանում ընտրել «խաղանական սկզբունքների վրա խարսխված իշխանություն», որը ստեղծված իրավիճակում միակ իրական հնարավորությունն էր՝ երաշխավորելու երկրում անկախության և արդարության վերահաստատումը⁵⁷:

Ծրագրում հիմնական թշնամիներ համարվում էին Իսրայելը, նրան հովանավորող ԱՄՆ-ը և արևմտյան տերությունները⁵⁸: Ինչ վերաբերում է Իսրայելի հետ հնարավոր որևէ հարաբերություններին, ապա սկզբնական շրջանում շարժումը ոչ միայն մերժում էր Իսրայելի գոյության փաստն, այլև Լիբանանի շահերին դավաճանելու մեջ մեղադրում էր ցանկացած ուժի, որ պատրաստ էր միջոտոր լինել իսրայելյան կողմի հետ բանակցություններում:

Անդրադառնալով Լիբանանի կառավարման հիմքում դրված կրոնահամայնքային համակարգին՝ «Հիզբալլահը», ի տարբերություն «Ամալի», գտնում էր, որ այդ համակարգը վաղուց սպառել է իրեն և այդ ուղությամբ ցանկացած բարեփոխում համարում էր ոչ արդյունավետ⁵⁹:

1980-ականներին «սառը պատերազմի» վերջին փուլում «Հիզբալլա-հր» խախտում «առաջարկում էր» որպես այդընտրամադր Արևմուտքի կապի-տալիզմին և Արևելքի սոցիալիզմին: Շարժումը փորձում էր իր քաղաքա-կանության հիմնական ուղղություններն ընդօրինակել Իրանի Իսլամա-կան Հանրապետության քաղաքական ուղեգծից և պատահական չէ, որ «Հիզբալլահին» իր «Բաց մամակում» Իրանն անվանում էր պետություն, որին կարելի է նմանվել⁶⁰:

Փաստենք, որ իսրայելյան պաշտոնական կայքերում «Հիզբալլա-հին» տրվում է հետևյալ որակավորումը. ««Հիզբալլահը» շիական ահա-բեկչական կազմակերպություն է, որը գտնվում է Սիրիայի և Իրանի վե-րահսկողության ներքո»⁶¹: Ինչ վերաբերում է շարժման ահաբեկչական բնույթին, ապա նշենք, որ թեև «Հիզբալլահին» կայացման փուլում նրա քայլերն այս առումով բավական խոստում էին. Բեյրութում միջազգային խաղաղապահ ուժերի գորանոցների պայթյուններ, Բաալբեքում լիբա-նանյան բանակի ռազմական ճամբարի վրա հարձակում, ինքնաթիռնե-րի առևանգում և պատանդների վերցնում, սակայն այդ գործողություն-ներն ուղղված էին այն ժամանակ լիբանանյան գլխավոր խնդրի՝ 1982թ. Իսրայելի հարավային Լիբանան ներխուժման հանդեպ համաշխարհա-յին ուշադրության սևեռմանն ու հարավային Լիբանանից իսրայելյան զորքերի փախուստ բերմանը և սլայմանավորված էին Իսրայելի Լիբանանի հանդեպ փսրվող քաղաքականությանը:

Ինչ վերաբերում է «Հիզբալլահը» հովանավորող պետություններին՝ Իրանին և Սիրիային, ապա Իրանը «Հիզբալլահին» ֆինանսական օ-ժանդակություն է ցույց տալիս իր սեփական զադափարական ազդե-ցության տարածման նպատակով՝ նաև լիբանանյան սուրհի մահմեդա-կանների շրջանում, իսկ Սիրիան այս շարժումը համարում է «կարևոր լծակ և ճնշման յուրահատուկ միջոց» Իսրայելի հետ բուսակցություննե-րում, որոնք վերաբերում են 1967թ. արաբ-իսրայելական պատերազմի ընթացքում Իսրայելի գրաված Գոլանի բարձունքները վերադարձնելուն:

1989թ. հոկտեմբերի 22-ին Տաիֆի համաձայնագրի ստորագրմամբ Լիբանանում վերջ դրվեց քաղաքացիական երկարատև պատերազմին⁶²: Այս համաձայնագրի ստորագրումից հետո, երբ զինված հակամարտու-թյան բոլոր կողմերը համաձայնեցին զինաթուխվել, «Հիզբալլահը» միակ շարժումն էր, որ, օգտվելով Տաիֆի համաձայնագրով հաստատված սի-րիա-լիբանանյան հարաբերությունների հատուկ բնույթից, Սիրիայի ալ-տիվ միջամտությամբ կարողացավ պահպանել իր ռազմական խմբավո-րումները և շարունակել Իսրայելի դեմ իր զինված պայքարը Լիբանանի հարավից: Այս համաձայնագրի ստորագրումը հնարավորություն տվեց «Հիզբալլահին» մուտք գործել նաև Լիբանանի քաղաքական դաշտ: 1992թ. մասնակցելով խաղաղության հաստատումից հետո երկրում տե-լի ունեցող առաջին խորհրդարանական ընտրություններին՝ «Հիզբալլա-

իղ» ստացավ 8 տեղ 128-ից (կրոնահամայնքային համակարգով շիւս համայնքին հատկացված էր 19 տեղ 128-ից)⁶³:

1970-1980-ական թվականներին լիբանանյան շիաների քաղաքական ակտիվացման արդյունքում անմախաղեպ մեծացավ այդ համայնքի դերը Լիբանանի քաղաքական կյանքում: Շիաները, փաստորեն, գլխավորեցին Լիբանանում Իսրայելին դիմակայող ուժերի ճակատը: Պատահական չէ, որ հենց «Հիզբալլահի» ակտիվ գործողությունների արդյունքում 2000թ. մայիսի 24-ին Իսրայելը ստիպված էր իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի ողջ տարածքից՝ «անվտանգության գոտուց»:

Այսօր էլ զգալի նյութական և ռազմական աջակցություն ստանալով Իրանից՝ «Հիզբալլահը» շարունակում է հարավային Լիբանանից Իսրայելի դեմ իր զինված պայքարը: Ակնհայտ է, որ «Հիզբալլահի» զինված պայքարի դադարեցումը և նրա վերջանալուն վերափոխումը (transformation) ուղղակի քաղաքական կամ սոցիալական կազմակերպության, որի մասին խոսում էին դեռևս Տաիֆի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, կարող է տեղի ունենալ միայն Մերձավոր Արևելքում իրավիճակի վերջնական կայունացումից հետո:

LILIT HARUTYUNYAN

TO THE QUESTION OF THE GROWTH OF SHI'I FACTOR IN LEBANON (1970-1980s)

Lebanese Shi'i community plays a special and very important role in the confessional political system of Lebanon. Beginning from 1970's the Shi'i community became already the largest community of Lebanon although it continued to be the most ignored one. In 1970-1980's the Lebanese Shi'i community was experiencing a whole social, political and economic renaissance due to which mostly grew the Shi'is role in the Lebanese political arena. In this case the Shi'is headed the front of Israel resistant forces in Lebanon.

As a result of the effective activities of Shi'i community, especially of "Hizballah" Israel had to leave the whole territory of Lebanon – "the security zone" in May 2000.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Շիականությունն իսլամի երկու հիմնական ուղղություններից մեկն է, որ կապված է Մուհամմեդի հորեղբորորդի և չորրորդ խալիֆա Ալիի անվան հետ: Շիաներն Ալիին համարում են Առնամանեղ մարգարեի միակ օրինական ժառանգորդը և գտնում են, որ իմամները՝ ումմայի քաղաքական և կրոնական բարձրագույն ղեկավարները, պետք է լինեն նրա ուղղակի ժառանգորդները:
2. Helena Cobban, "Lebanese Confessional Political System", Foreign Policy. No. 2, May, Washington, 1984, pp. 222-223.

3. Salim Nasr, "La Transition des Chiites vers Beyrouth: Mutations Sociales et Mobilisation Communautaire à la Veille de 1975", Mouvements Communautaires et Espaces Urbains au Machreq, Beyrouth: CERMOC, 1984, p. 145.
4. Իսրայելի հարավային Լիբանանի դեմ իրականացվող հարձակումներն ուղղված էին Լիբանանում հաստատված Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) զինված իմքավորումների գործողությունների դեմ, որոնք ակտիվորեն օգտագործում էին Լիբանանի հարավը Իսրայելի դեմ պայքարում:
5. Francis Griblat, La Communauté Libanaise et le Mouvement National Palestinien 1967-1986, Paris, 1988, p. 74.
6. Joun R. I. Cole and Nikk R. Keddie, Shi'ism and Social Protest, London, 1986, p. 144.
7. Augustus Richard Norton, "Making Enemies in South Lebanon: Harakat Amal, the IDF and South Lebanon", Middle East Insight, Washington, D. C., 3, No. 3, January-February, 1984, p. 19.
8. Augustus Richard Norton, Amal and the Shia: Struggle for the Soul of Lebanon, New York, 1987, p. 144.
9. أنهار, «ամ-Նահար», Բեյրութ, 07.12.1973:
10. Fouad Ajami, The Vanished Imam Musa al Sadr and the Shia of Lebanon, Cornell University, 1986, p. 24.
11. Սուննիականությունը իսլամի երկու հիմնական ուղղություններից մեկն է: Սուննիները գտնում են, որ հենց իրենք են Սուլիմանյան մարզաբեի ուսմունքի և թողած ավանդությունների անաղարտ հետեորդները՝ շիաներին համարելով մարզաբեի ուսմունքի խեղաբյուրոներ:
12. 'Իրուզները հիմնականում բնակվում են Լիբանանի և Սիրիայի լեռնային շրջաններում և ներկայացնում են շիական աղանդներից մեկը:
13. David R., Audrey C. Smock, The Politics of Pluralism: A Comparative Study of Lebanon and Ghana, New York, 1975, p. 141.
14. Thom Sicking, Sherccn Khairallah, "The Shi'a Awakening in Lebanon: A Search for Radical Change in a Traditional Way", Vision and Revision in Arab Society, CEMAM Reports, Vol. 2, Beirut, 1975, p. 110.
15. Juan R. I. Cole, Mikki R. Keddie, Shi'ism and Social Protest, London, 1986, p. 145.
16. The Text of Imam Musa al-Sadr's Speech տե՛ս Augustus Richard Norton, Amal and the Shi'a. Struggle for the Soul of Lebanon, USA, 1987, pp. 46-47.
17. أنهار, «ամ-Նահար», Բեյրութ, 18.03.1974:
18. Լիբանանյան ծախս ուժերը՝ Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, լիբանանյան մասերականները, Արաբական սոցիալիստական վերածննդի Բասս կուսակցության լիբանանյան մասնաճյուղը, Լիբանանի դրուզների համայնքի և Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության ղեկավար

- Քամալ Ջունբլաթի գլխավորությամբ 1969թ. համախմբվեցին «Ազգային շարժում» («Հարաքաթ ալ-վատանի») դաշինքում:
19. "Civil War in Lebanon", The Bureau of Public Affairs. U.S. Department of State, Washington, 1987, p. 320.
 20. Լիբանանյան աջ ուժերը, որի կորիզը կազմում էին Լիբանանյան փաղանգներ («Հիզբ ալ-քաթաիբ ալ-լուբնանի») և Ազգային լիբերալ («Հիզբ ալ-կաումի ալ-ահրաթ») կուսակցությունները միավորվել էին «Լիբանանյան ճակատում»:
 21. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future", Shi'ism and Social Protest, London, 1986, p. 143.
 22. Ближний Восток и Международное право, М., 1982, с. 190.
 23. Լիբանանի և այլ արաբական պետությունների պահանջով հրավիրվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի նիստ, որը 1978թ. մարտի 19-ին ընդունեց թիվ 425 որոշումը՝ Լիբանանում կրակի դադարեցման և իրայեյան զորքերի անմիջապես դուրս բերման մասին: Որոշվեց կազմավորել նաև ՄԱԿ-ի ժամանակավոր ուժեր՝ 4000 մարդ, որոնք պետք է մեկնեին Լիբանան: Այդուհանդերձ, իսրայելյան զորքերը Լիբանանի տարածքը լքեցին միայն 1978թ. հունիսին, և սահմանի երկայնքով 10 կմ «անվտանգության գոտին» փոխանցվեց ոչ թե ՄԱԿ-ի ուժերին, այլ աջ ուժերի փաստացի դաշնակից, լիբանանյան բանակի նախկին մայոր Սաադ Հադդադին: Այս մասին մանրամասն տե՛ս "Civil War in Lebanon", The Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, p. 323.
 24. 1983թ. ժողովրդական մի զեկույցից տեղեկանում ենք, որ 1978թ. իսրայելյան ներխուժումից 5 տարի անց հարավային Լիբանանը լքած 141.000 շիաներ փախստականի կարգավիճակով դեռևս շարունակում էին բնակվել արևմտյան Բեյրութում: Մանրամասն տե՛ս Salim Nasr, "Conflit Libanais et Restruction de l'Espace Urbaines de Beyrouth", Politique Urbaines au Machreq et au Maghreb, Lyon, 1985, p. 210.
 25. 1979թ. ապրիլին Սաադ Հադդադն իր կողմից վերահսկվող տարածքում (850 կմ² մոտ 100.000 բնակչությամբ, որից 40.000 քրիստոնյաներ, իսկ 60.000 մահմեդական շիաներ) հռչակեց «Անկախ Լիբանան» պետությունը: Ողջ զինամթերքը՝ այդ թվում ծանր հրետանի, մատակարարում էր Իսրայելը: Թե՛լ-Ավիվը նույնիսկ վարձատրում էր Հադդադի զինվորներին: Դեռևս 1976թ.-ից Իսրայելը սկսեց զենք և զինամթերք մատակարարել հարավային Լիբանանի քրիստոնեական գյուղերի բնակչությանը, որի նպատակն էր հնարավոր բոլոր միջոցներով հակասություններ սերմանել լիբանանյան շիաների և պաղիստինյան զինված խմբավորումների միջև, խոչընդոտել նրանց միջև առկա համագործակցության էլ ավելի ամրապնդմանը: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Walid Khalidi, Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East, Cambridge, 1979, p. 128.
 26. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future", Shi'ism and Social Protest, p. 146.
 27. Karim Pakradouni, La Paix Manquée, Beyrouth, 1983, pp. 105-107.

28. Augustus R. Norton. External Intervention and the Politics of Lebanon, Washington, D.C., Washington Institute for Values in Public Policy, 1984, pp. 12-13.
29. 1982թ. օգոստոսի 23-ին գումարվեց Լիբանանի խորհրդարանի արտահերթ նիստ, որում երկրի նախագահ ընտրվեց Բաշիր Ժմայելը, որը սակայն նախագահի պաշտոնը դեռ չստանձնած՝ սեպտեմբերի 14-ին, պայթյունի հետևանքով սպանվեց: Սեպտեմբերի 21-ին երկրի նոր նախագահ ընտրվեց Բաշիր Ժմայելի եղբայր Ամին Ժմայելը: Այս մասին մասրամասն տե՛ս Thomas L. Friedman, From Beirut to Jerusalem, Anchor Book, USA, 1995, p.177, Tracy Chamoun, Au Nom du Pere, Paris, 1992, p.76.
30. Augustus R. Norton, "Lebanon's Old Politics Must Yield to the New", New York Times, January, 3, 1984.
31. Lally Weymouth, "What the Shias Want in Bloody Lebanon". Los Angeles Times, November 13, 1983, p. 2.
32. 1978թ. օգոստոսի 25-ին Մուսա ա-Սադրը ժամանեց Լիբիա: Աս-Սադրի խորհրդավոր անհետացումը տեղի ունեցավ օգոստոսի 31-ին Տրիպոլի հյուրանոցում, երբ նա պատրաստվում էր Լիբիայի նախագահ Մուամար Կադաֆիի հետ հանդիպմանը: «Ամալի» ղեկավարի անհետացումից հետո Մուամար Կադաֆին հայտարարեց. որ աս-Սադրը Լիբիայի տարածքը լքել էր իտալական ավիաուղիների օդանավով, որը մեկնում էր Հոռմ: Նրա խորհրդավոր անհետացման վերաբերյալ առաջ քաշվեցին մի քանի վարկածներ, սակայն «Ամալի» ղեկավարները մամուլում ակնարկում էին, որ Մուամար Կադաֆին որոշակի առնչություն ուներ աս-Սադրի խորհրդավոր անհետացման հետ: Այդ մեղադրանքները, սակայն, որևէ կերպ չհաստատվեցին: Աս-Սադրի անհետացումից հետո շիա որոշ ղեկավարներ պնդում էին, որ նա կենդանի է, ինչի արդյունքում աս-Սադրը դասվեց շիականության մեջ լայնորեն տարածված «քողարկված իմամների» շարքին: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Հովհաննիսյան, Իրան. Այաթոլլահ Խոմենիի դարաշրջանը, Երևան, 2004, էջ 15; Fouad Ajami, The Vanished Imam Musa al Sadr and the Shia of Lebanon, Cornell University, p. 180; Augustus R. Norton, Shi'ism and Social Protest in Lebanon, London, 1986, p. 169.
33. Augustus R. Norton, "Making Enemies in South Lebanon: Harakat Amal, the IDF and South Lebanon", Middle East Insight, Washington, D. C., No. 3, January-February, 1984, p. 19.
34. Anne Mougneres "Le Hizbollah Libanais: Contribution à l'Etude d'un Mouvement Islamique", Paris, 1994, p. 24.
35. 1979թ. փետրվարի հեղափոխությունից և շահի տասալալումից հետո Իրանը հռչակեց «իսլամական հեղափոխության արտահաման» կարգախոսը: Շիական ծայրահեղականներին աջակցություն ցույց տալով՝ Իրանը փորձում էր իր գաղափարական ազդեցությունը տարածել Լիբանանում ողջ շիա համայնքի վրա:
36. Hameh Hizar A., Islamism in Lebanon, Middle East Review, September, 1997.
37. Դեռևս 1960-ականներին ան-Նաջաֆում (Իրաք) ստեղծվեց շիա ուսանողների մի խմբակ, որի անդամները հետագայում կազմավորեցին

- «ադ-Դաուա» («Կոչ») կոաակցությունը, որում ներգրավված էին նաև «Հիզբալլահի» ապագա ղեկավարները՝ Սուհամմեդ Հուսեյն Ֆադլալահը, Թուֆեյխին և Կուրամին: 1980-ականների սկզբին նրանք փորձում էր ինքնուրույն կազմակերպել հալսսկային Լիբանանում իսրայելյան ներկայության դեմ պայքարը:
38. Семеновых В., "Хезболлах", Азия и Африка сегодня, М., 1989, No. 1.
 39. Լիբանանում անվտանգության ապահովման նպատակով 1982թ. օգոստոսի 21-ին Լիբանան ուղարկեցին միջազգային խաղաղապահ ուժեր՝ ամերիկյան, ֆրանսիական, իտալական և անգլիական զորամիավորումներ, որոնք 1984թ. փետրվարին մասնակիորեն դուրս բերվեցին Լիբանանից:
 40. Elizabeth Picard, The Lebanese Shi's and Political Violence. Geneva: Unitics Nations Research Institute for Social Development, 1993, pp. 34-35.
 41. Elizabeth Picard, Eebanon. A Shattered Country: Miths and Realitics of the Wars in Lebanon, New York, London, 1993, p. 127.
 42. Augustus R. Norton, Shi'ism and Social Protest in Lebanon, London, 1986, p. 172.
 43. Աշուրան շիական կրոնական օրացույցի գլխավոր ամսաթիվն է՝ շիա իմամ ալ-Հուսեյն իբն Ալիի նահատակման հիշատակության օրը (ավելի հայտնի է «շախսեյ-վախսեյ» անվամբ), որը սպանվել է 680թ. հոկտեմբերի 10-ին: Սովորաբար այդ օրը կազմակերպվում են բազմամարդ թափոռներ. որոնց ընթացքում բափոդի մասնակիցներն իրենք իրենց մտրակում են, իսկ ավելի մոլիտանդ հավատացյալներն անգամ իրենց զանահարում են դանակներով և այլ սուր զործիքներով:
 44. Մուֆթի Շամս ադ-Դինի կողմ տե՛ս Daily Report, Middle East & Africa, March 5, 1985, p. 62.
 45. Augustus R. Norton, Shi'ism and Social Protest in Lebanon, p. 175.
 46. Augustus R. Norton, External Intervention and the Politics of Lebanon, Washington, D. C., Washington Institute for Values in Public Policy, 1984, pp. 13-14.
 47. Tracy Chamoun, Au Nom du Pere, Paris, 1992, p. 121.
 48. Juan R. I., Cole and Nikki R. Keddie, Shi'ism and Social Protest, London, 1986, p. 149-150.
 49. Helena Cobban, The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future, p. 152.
 50. Նույն տեղում:
 51. Арабский мир, Три десятилетия независимого пазвития, М., 1990, с. 91.
 52. Шевченко Н. С., Ливанская "Хезболлах" и ее роль на Ближнем Востоке, Востоковедный сборник, Выпуск 4, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, М., 2002, с. 345.
 53. Նույն տեղում:
 54. 1982թ. Լիբանան իսրայելյան ներխուժմանը հետևած զարգացումների արդյունքում ՊԱԿ-ն իր ռազմական և քաղաքական կառույցներով մինչև 1982թ. սեպտեմբերի 1-ը դուրս բերվեց Լիբանանի տարածքից:
 55. Elizabeth Picard, Eebanon. A Shattered Country: Miths and Realitics of the Wars in Lebanon, New York, London, 1993, p. 128.

56. «Դպ ևսմսկի» տեքստը տե՛ս النهار, «ան-Նսսհար», Բեյրութ, 16.02.1985:
www.hizballa.org
57. Նույն տեղում:
58. Шевченко Н. С., Ливанская “Хезболлах” и ее роль на Ближнем Востоке, Востоковедный сборник, Выпуск 4, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, М., 2002, с. 342.
59. Նույն տեղում:
60. www.hizballa.org
61. <http://www.ici.org.il>
62. Տաիֆի համաձայնագրի տեքստը տե՛ս <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/proche-orient/region-liban>
63. «Արարս», Թեհրան, 07.08.2000.